

Les relacions epistolars de les ciutats de Barcelona, València i Palma entre els segles XVI i XVII (c. 1510 – c. 1630)

The Epistolary Relationships of the Cities of Barcelona, València and Palma between the 16th and 17th Centuries

VICENT BAYDAL SALA
vicent.baydal@history.ox.ac.uk
vicentbaydal@gmail.com

Corpus Christi College, University of Oxford

Resum: L'article analitza les epístoles enviades pels Consells municipals de Barcelona, València i Palma entre els segles XVI i XVII, a través de l'estudi detallat de tres talls cronològics triennals entre 1510 i 1629. En concret, s'hi atén comparativament a quatre factors: les raons que motivaren la tramesa de cartes per part dels governs urbans, el tipus de destinataris a les quals s'adreçaren, la xarxa de connexions territorials que el seu enviament ocasionà i les formes epistolars emprades pels escriptors en la seua confecció. Així, s'hi pot observar que, compartint una mateixa cultura epistolar, l'activitat de cada Consell fou ben diversa en funció del seu propi poder polític i la seua relació amb la monarquia.

Paraules clau: Epístoles, Edat Moderna, Barcelona, València, Palma

Abstract: This paper examines the epistles sent by the City Councils of Barcelona, València and Palma between the 16th and 17th centuries through the detailed study of three triennial chronological sections between 1510 and 1629. Specifically, it deals comparatively with four issues: the reasons that motivated the letters, the type of addressees, the network of territorial connections established by the sending of the letters and the epistolary forms used by the scribes. It is observed that, sharing the same epistolary culture, the activity of each Council was very diverse depending on its own political power and its relationship with the monarchy.

Keywords: Epistles, Early Modern Ages, Barcelona, Valencia, Palma

DATA PRESENTACIÓ: 16/05/2013 · ACCEPTACIÓ: 5/06/2013 · PUBLICACIÓ: 16/06/2013

SCRIPTA, *Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna*, núm. 1 / juny 2013 / pp. 105-136
ISSN: 2340-4841 doi:10.7203/SCRIPTA.1.2580

És un lloc comú considerar que el Consell municipal de València estava més fortament controlat per la monarquia des del segle XV que, per exemple, el de Barcelona, o que la relació d'aquest darrer amb el de Palma era molt més estreta que el de València. I probablement qualsevol investigador d'època medieval i moderna que haja tractat aquests casos ho podrà corroborar de paraula. Tanmateix, en moltes ocasions es fa difícil materialitzar aquestes impressions sobre la diversitat de les relacions de poder. Això és precisament el que hem volgut abordar en el present article, a través de l'estudi sistemàtic d'un mateix tipus de font present en les tres ciutats: els registres de missives trameses pels governs urbans. En concret, hem obert a l'anàlisi comparativa un mètode que ja vam emprar en una investigació anterior sobre les relacions epistolars de Barcelona en el trànsit de l'època medieval a la moderna, per a la qual examinem conjuntament les cartes enviades en 10 biennis diferents: 1381-1383, 1433-1435, 1448-1450, 1461-1463, 1483-1485, 1499-1501, 1520-1522, 1535-1537, 1548-1550 i 1564-1566.¹ Ara, en canvi, ho hem fet per al cas de les tres urbs esmentades, Barcelona, València i Palma, centrant-nos en la primera meitat de l'edat moderna mitjançant l'observació de les cartes enviades durant tres triennis: 1511-1514, 1565-1568 i 1626-1629, amb certes variacions causades per la disponibilitat documental, que es poden observar en la següent taula.

Taula 1. Triennis epistolars analitzats²

Barcelona	Palma	València
Desembre 1510 – Desembre 1513	Gener 1510 – Gener 1513	Juny 1511 – Juny 1514
Desembre 1564 – Desembre 1567	Gener 1565 – Gener 1568	Juny 1565 – Juny 1568
Desembre 1625 – Desembre 1628	Gener 1626 – Gener 1629	Maig 1626 – Juny 1629

Així les coses, hem procedit a analitzar totes les epístoles registrades en cada trienni per tal de discernir quatre aspectes principals: les raons que motivaren la correspondència, el tipus de destinataris, la xarxa de connexions territorials bastida mitjançant l'enviament de les cartes i les formes textuais utilitzades en la seua redacció. D'aquesta forma, mentre que els tres primers assumptes poden oferir

1 Els resultats resten de moment majoritàriament inèdits i només han estat publicats de forma molt parcial (Baydal 2013).

2 En el cas de Barcelona s'han començat les seleccions a partir del dia de Sant Andreu, 30 de novembre, quan es produïa el canvi de consellers. Les referències corresponents són: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Lletres closes, 1B. VI-40, f. 153v-194v; 1B. VI-41, f. 1r-175v; 1B. VI-57, f. 72v-194v; 1B. VI-58, f. 1r-58v; 1B. VI-80, f. 138r-195v; 1B. VI-81, f. 1r-95v. En el cas de Palma les seleccions no s'han pogut començar a partir del dia Santa Llúcia, quan es produïa el canvi de jurats fins a 1614, ni de Pentecosta, moment en què es feia a partir de llavors, per qüestions de disponibilitat documental, així que el tall s'ha fet a partir de l'1 de gener de cada etapa. Les referències corresponents són: Arxiu del Regne de Mallorca (ARM), Lletres missives, AH-687, f. 1r-85r; AH-699, f. 48v-115r; AH-700, f. 1r-35v; AH-706, f. 350v-403v; AH-707, f. 11r-100r. En el cas de València s'han començat les seleccions a partir del dia de Pentecosta –entre finals abril i començaments juny–, quan es produïa el canvi de jurats. Quant a la primera etapa, s'ha hagut de començar en 1511 i no en 1510, com hauria estat lògic, per qüestions de disponibilitat documental –en el cas de Palma, en canvi, únicament estava disponible el trienni 1510-1513. Les referències corresponents són: Arxiu Municipal de València (AMV), Lletres missives, g3-38, f. 1r-152r; g3-54, f. 85r-184r; g3-59, s.f. (113 f.).

una visió comparativa sobre la naturalesa del poder polític de cadascun dels governs examinats, el darrer mostra traces de l'evolució de la prosa epistolar de les respectives escribanies municipals. I això és el que veurem a través dels quatre diferents apartats que abordarem en aquest article. Som conscients que caldrà analitzar més de tres talls cronològics per a obtenir conclusions més fermes sobre un període tan extens com 1510-1630, però pensem que l'aproximació ací realitzada ja suggereix interessants qüestions provisionals, que hauran de ser verificades amb posteriors estudis.

En conjunt, hem examinat 2.176 cartes, amb importants diferències quantitatives entre les tres ciutats: Palma únicament suma 365 lletres, mentre que València pràcticament duplica aquesta quantitat, amb 716, i Barcelona l'arriba a triplicar, amb 1.095. Per tant, ja *a priori* es pot constatar que l'activitat epistolar de la capital catalana era considerablement més notable que la de la valenciana i, sobretot, la mallorquina. Cal fer notar, a més a més, que en el cas barceloní, com es pot observar en la Figura 1 –totes estan al final de l'article–, el nombre de lletres enviades es manté bastant estable en els tres triennis seleccionats: 383 en 1511-1514 (86, 145 i 152), 338 en 1565-1568 (101, 142 i 95), i 374 en 1626-1629 (161, 88 i 125). Així, tot plegat, la mitjana anual de cartes enviades pel Consell municipal de Barcelona és de 121,7, un 50% per sobre de les 79,5 cartes de mitjana de la ciutat de València. En aquest darrer cas, en canvi, les xifres varien bastant en funció del trienni, encara que per qüestions purament conjunturals que atenen a la diversitat del nombre d'afers a què hagué de fer front el municipi en cada moment: el govern valentí envià 256 cartes en 1511-1514 (82, 95 i 79), 141 en 1565-1568 (50, 60 i 31), i 319 en 1626-1629 (54, 151 i 114). Finalment, en el Consell de Palma es pot comptabilitzar una mitjana de només 40,6 cartes anuals enviades en els tres triennis analitzats, amb una tendència a l'alça en la quantitat total: 84 en 1510-1513 (21, 29 i 34), 129 en 1565-1568 (25, 59 i 45) i 152 en 1626-1629 (76, 36 i 40).

En el cas de Barcelona, a més a més, les xifres es poden relacionar amb les obtingudes en la investigació prèvia adés comentada. En aquella ocasió s'observava que mentre que els cinc biennis seleccionats entre 1381 i 1484 eren molt més actius, amb una mitjana de 308,7 cartes anuals, els cinc restants estudiats entre 1500 i a 1566 reflectien una davallada notable de la correspondència municipal, amb una mitjana anual de 156,2 cartes enviades. Per tant, l'aproximació d'aquesta darrera xifra amb la resultant per als tres triennis de 1511 a 1629 –121,8– sembla indicar que la gran cesura es produí amb els canvis polítics operats per Ferran el Catòlic i l'absorció de competències jurisdiccionals per part de les estructures de l'Estat modern, mentre que a partir de llavors l'activitat epistolar del Consell municipal es mantingué relativament estable. Així les coses, sembla que el govern urbà arribà al seu màxim nivell de poder a mitjan segle XV –coincidint amb el que P. Ortí (2001) ha qualificat de «ple desenvolupament del municipi» entre 1370 i 1450–, però a partir de la guerra civil catalana i els canvis introduïts a l'alba de l'edat moderna fou perdent atribucions en favor del poder reial.

De fet, aquesta és la visió historiogràfica general del període ací analitzat, segons la qual l'autoritarisme reial augmentà de forma progressiva, especialment des de mitjan segle XVI, tot

crystal·litzant en l'anomenat «viratge filipí» de 1568-1571 i el frustrat intent de creació de la Unió d'Armes de 1626. La reacció dels diversos territoris, però, seria diversa: mentre que al principat de Catalunya el creixement polític de les institucions pròpies acabà xocant amb el poder del monarca, com palesa la guerra dels Segadors, als regnes de València i Mallorca la conflictivitat mai no arribà a un nivell tan alt (Belenguer - Garí 2006: 209-291). En aquest sentit, la comparació de les relacions epistolars de les capitals d'aquelles tres unitats polítiques mostra interessants divergències pel que respecta al desplegament i les característiques del seu poder entre començaments de segle XVI i el primer terç del segle XVII. En concret, la diferent distribució de les raons que impel·lien a escriure les cartes i dels destinataris als quals anaven adreçades manifesta una diversitat de competències assumides per cadascun d'aquells Consells municipals i, en conseqüència, un diferent rol polític desenvolupat per cadascun d'ells en funció de la seua pròpia posició de poder.

1. Les raons epistolars

Si classifiquem les cartes pels motius darrers que motivaren la seua expedició, com hem fet per a cada capital en les Figures 2 a 4, s'observa que la major quantitat global de missives de Barcelona respon, primerament, a una activitat molt més intensa a l'hora d'escometre dos afers: l'avituallament de la ciutat i la gestió dels dominis dels quals era senyora directa. El municipi barceloní envià fins a 478 cartes relatives a ambdues matèries, quasi el triple que el valentí amb 177 i vuit vegades més que el mallorquí, amb 52. Pel que fa a l'avituallament, els mateixos consellers municipals afirmaven que «hu dels principals càrrecs que los regidors de les coses públicas tenen és provehir aquelles de forments, carnalates y altres vitualles».³ I d'això se'n cuidaven sempre que estimaven que les collites locals no serien suficients per abastir la població urbana. Per exemple, en 1566 els jurats de Palma demanaren al rei llicència per a traure blats de Sardenya, atès que «sobrevingué lo abril tan estèril que may ha volgut ploure, de manera que s són tant arohinats los sementers que en moltes de les vilas més importants no s i sagarà poch ni molt, y en les altres s i cullirà tan poch que no s creu que cullen en tota la ylla més de sinquanta mília quarteres de forment».⁴

El recurs a Sardenya i Sicília era el més habitual en el cas dels regidors palmesans i barcelonins, tot i que, alhora, també mobilitzaven els seus homes per tractar de trobar blat en Catalunya. Els primers acudien als mercats de Barcelona i de Tarragona per adquirir-ne, mentre que els segons, que constantment vigilaven per la manca de forments, desenvolupaven una estratègia més complexa. En primer lloc, enviaven síndics o establien contacte amb mercaders de l'interior i el sud del principat, que els trametien des dels ports de Tortosa i Tarragona, amb una importància especial de la baronia de Flix, en possessió de Barcelona, que era clau a l'hora de controlar el tràfic de naus carregades de cereal que baixaven pel riu Ebre (Ferrer 2001). En aquest sentit, en temps d'especial

3 AHCB, Lletres closes, 1B. VI-41, f. 125r (1-II-1513).

4 ARM, Lletres missives, AH-699, f.75r (30-IV-1566).

fretura els consellers optaven per una via múltiple: tractaven d'obtenir del rei la inhibició de la treta de forments de Catalunya, vigilaven les mars amb galeres pròpies per tal d'interceptar els vaixells en trànsit fent ús del privilegi *vi vel gratia*, i feien servir les prerrogatives de la ciutat que garantien el guiatge i l'assegurament de totes les vitualles destinades a la capital, bo i tractant d'escapar així de les prohibicions de venda locals que també es declaraven en aquells moments de carestia. Així mateix, també intentaven obtenir forments en altres territoris millor abastits com Aragó i Mallorca, en els quals es pregava el favor dels diputats i dels jurats corresponents, o d'Andalusia i Múrcia, mitjançant la intermediació reial.

En el cas valencià, en canvi, la situació era diferent, si més no en els tres triennis analitzats. En primer lloc, la falta de blat no sembla un problema tan extrem com el que es donava en Barcelona, fins al punt que els jurats de València declaraven en 1513 que «ultra lo gran poble que hi ha en ella, axí dels regne d'Aragó com del principat de Catalunya són vengudes moltes gents ha viure en aquella per rahó de la sterelitat que en dits regne e principat hi ha».⁵ De fet, les cartes relatives a l'avituallament de la ciutat representen el 26,4% de les enviades per la capital catalana, per un 18,3% de la valenciana (i un encara menor 14,2% de la mallorquina). En segon lloc, el principal pal·liatiu al que es recorria en el cas valencià eren els blats d'Andalusia i de Castella. S'obtenia llicència reial per a extraure'n i així arribava de forma recurrent per mar, especialment des del port de Màlaga, o per via terrestre, a través d'Almansa i Requena, llocs castellans prop dels quals se situaven agents de la ciutat (en les viles valencianes de frontera de Moixent, Énguera o Setaigües) per tal de controlar el pas del forment.

Altrament, en el cas valencià existien majors problemes que a Barcelona o Mallorca per a l'abastiment de carns, raó per la qual s'havia de recórrer freqüentment a mercaders de Conca, Terol o Albarrasí, amb l'objectiu de proveir la ciutat. Els consellers barcelonins i els jurats palmesans, per contra, s'adreçaven a l'illa de Menorca per tal d'adquirir els bestiaris necessaris, que, com hem indicat, no eren tan escassos com a València. Finalment, pel que fa a la provisió general de les capitals, els regidors municipals també s'encarregaven de garantir l'arribada d'altres béns, com ara la sal, l'oli, el carbó, la fusta o l'aigua. En aquest sentit, un dels talls documentals realitzats ha coincidit amb l'inici del procés de construcció, en 1627, d'una sèquia per portar aigua a Barcelona des del riu Llobregat al seu pas per Martorell. Segons hi deien els consellers, volien procurar «abundància de ayguas de font per la molta sterelitat que n sentim en esta ciutat», i contractaren per a dirigir l'obra els serveis d'un caputxí, Jeroni de Barcelona, «in his ingeniosissimum et expertum».⁶

L'altra raó epistolar que marca la diferència en el nombre de cartes de cada ciutat és la referent a la gestió de **les senyories** de cadascuna d'elles. Així, mentre que Palma no posseïa cap domini directe més que el propi municipi i València simplement tenia en penyora dels ducs de Sogorb la

---

5 AMV, Lletres missives, g³-38, f. 124v (11-IX-1513).

6 AHCB, Lletres closes, 1B. VI-81, f. 34r (14-VIII-1627) i f. 31r (17-VII-1627).

jurisdicció de Paterna, Benaguasil i La Pobla de Vallbona (Ardit 2012-2013), Barcelona senyorejava diverses baronies, com les de Flix, Caldes de Montbui, Caldes d'Estrac i Montcada i Reixac. La gestió de totes elles, en conseqüència, generava abundant correspondència, ja fos per a mantenir els monopolis feudals, millorar l'extracció de rendes o exercir les competències judicials, atès que en moltes ocasions els habitants d'aquestes baronies apel·laven directament als consellers de Barcelona per tal de resoldre conflictes que els batlles particulars no ateniien. En el cas valentí, en canvi, la relació amb Paterna, Benaguasil i La Pobla de Vallbona es limitava a poc més que el nomenament anual del justícia, els jurats i el mostassaf de cada localitat. Així les coses, mentre que a Palma no hi ha cap missiva enviada per aquestes qüestions, a València representen el 6,1% i a Barcelona fins al 17,3%.

Tot plegat, en la capital catalana l'avitualment i la senyoria ocupaven fins al 43,7% de les cartes enviades, mentre que a València eren només el 24,4% i a Palma el 14,2%. Per contra, les raons epistolars que sobreixien en aquestes darreres capitals eren dues altres estretament relacionades: les que hem qualificat com a relatives a negociacions en la cort reial i a la gestió del propi municipi. En el cas valentí conformaven fins al 43,6% de les missives i en el mallorquí el 44,9%, mentre que en el barceloní només eren el 19,7%. En primer lloc, quan parlem de negociacions ens referim a tota una sèrie d'afers diversos que eren tractats en la cort reial, normalment perquè requerien de la decisió del monarca o dels oficials i jutges reials que hi rescidien. En unes ocasions es tractava de conflictes amb altres autoritats o jurisdiccions, com les dels virreis o els bisbes, i en altres sobre determinades matèries polítiques, com ara l'aplicació de furs i constitucions, l'obtenció de privilegis o les negociacions que es duïen a terme durant la celebració de les Corts. Així, per tal de fer arribar a bon port les seues intencions, els Consells municipals trametien missives a una sèrie de persones que residien en la cort: el monarca, certs ministres i homes de confiança o síndics enviats expressament.

En estreta relació amb això, les lletres que hem classificat com a relatives al municipi són aquelles motivades per assumptes que atenyien directament els interessos i l'administració de d'aquests. Per exemple, hi hem inclòs les que sol·licitaven al rei el nomenament d'oficials municipals que havien quedat vacants, la reclamació de quantitats degudes al Consell, o les que tractaven sobre impostos, rendes i arrendaments, amb una especial preeminència en aquest darrer camp per al problema dels censals en Mallorca i València. Així, en tant que ciutats de reialenc, la gran majoria d'afers que contenien aquestes cartes també eren negociats amb el monarca, de manera que, tot plegat, el major nombre i percentatge de missives de València i Palma dirigides a la cort reial, entre les que s'inclouïen negociacions de tot tipus i temes concrets que afectaven al municipi, sembla indicar una dependència més intensa vers la figura del monarca. De fet, per posar un cas, Felip IV controlava estrictament els comptes i els arrendaments d'impostos del govern municipal valentí, que, en conseqüència, contínuament havia de donar raons i demanar permisos mitjançant la correspondència.

En consonància amb això, també hi ha un altre tipus de cartes més nombrós en el cas valencià: les que es redactaven per qüestions protocol·làries, destinades a nobles i autoritats municipals per a respondre a altres missives prèvies o posar-se a la seua disposició, però sobretot al monarca i als ministres reials, demanant informacions sobre l'estat del govern i de les seues persones, comunicant-los el canvi anual de regidors, preocupant-se pel seu estat de salut, alegrant-se pels seus nomenaments o transmetent felicitacions i condols en funció dels successos personals de cadascun d'ells. En el conjunt de missives seleccionades aquesta mena de lletres constitueixen el 6,8% de les valentines, el 3,8% de les palmesanes i el 3,7% de les barcelonines. A més a més, cal destacar que en el cas de València, a banda del rei, hi ha una especial atenció als ministres de la cort, com el privat, el secretari reial, el protonotari reial, el president del Consell d'Aragó o el tresorer general de la Corona d'Aragó. Així, per exemple, en moltes ocasions els jurats valencians enviaven cartes per atendre circumstàncies personals d'aquests personatges, mentre que els consellers barcelonins, simultàniament, no ho feren.

Tot plegat, aquest conjunt de missives predominantment adreçades a la cort reial (sobre negociacions, sobre el municipi o per declaracions protocol·làries) conformaven a València el 50,4% de les cartes, a Palma el 48,7% i a Barcelona el 23,4%. Per tant, com veurem més detalladament en parlar de la xarxa de connexions epistolars, la dependència de les dues primeres ciutats vers la Corona sembla molt més forta que en el cas de la capital catalana. Les cartes que enviava aquesta darrera estaven motivades per raons, en general, més diversificades i, en conseqüència, es disseminaven territorialment d'una forma més àmplia. En aquest sentit, un dels aspectes en el que destaca el nombre de lletres trameses per Barcelona és el dels avisos de pesta, que durant els períodes analitzats es detectà al nord d'Àfrica i el sud de França. En tenir notícies de per on avançava la malaltia, els governants barcelonins advertien a nombroses autoritats municipals, de fins a 40 ciutats i viles catalanes, per tal que prenguessen les mesures necessàries a l'hora d'acceptar mercaders i viatjants d'aquelles parts; així mateix, també avisaven en ocasions a les ciutats de Saragossa, València i Palma, a més de l'abat de Montserrat, atès el tràfic de peregrins que hi passaven. En total, fins a un 13,8% de les missives barcelonines es corresponen amb aquest tipus epistolar, mentre que a València són el 6,4% i a Palma només el 2,2%, ja que, per la seua posició geogràfica, en parlar sobre aquest afer únicament es comunicava amb les autoritats de Ciutadella, Eivissa, Barcelona i València. En el cas d'aquesta darrera el radi d'acció era més ampli, però no tant com el de la capital catalana, limitant-se en aquest cas, a banda de Barcelona, Saragossa i Tortosa, a 12 nuclis de la costa valenciana, atès que la llunyania de les dues epidèmies esmentades únicament feia possible la seua entrada en el regne de València per via marítima.⁷

---

⁷ Les 40 viles catalanes advertides en algun moment dels tres triennis seleccionats per Barcelona foren: Arenys de Mar, Banyoles, Blanes, Cadaqués, Calella, Cambrils, Canet de Mar, Castelldefels, Castelló d'Empúries, Cervera, Cotlliure, El Perelló, Elna, Girona, Granollers, Hostalric, Igualada, Lleida, Lloret, Manresa, Mataró, Palamós, Perpinyà, Pineda de Mar, Puigcerdà, Riudoms, Castellví de Rosanes, Roses, Sant Feliu de Guíxols, La Seu d'Urgell, Sitges, Tamarit, Tarragona, Torredembarra, Tortosa, Tremp, Vic, Vilafranca del Penedès, Vilanova i la Geltrú i Vilaseca. Els 12 nuclis avisats per València foren: Vinaròs, Benicarló, Peníscola, Orpesa, Castelló de la Plana, Sagunt, Cullera, Dènia, Xàbia,

Un altre dels afers en què Barcelona també intervenia més activament que les seues homòlogues era el de l'ordre públic. No foren moltes les missives que s'hi dedicaren, un 2,4%, però moltes més que les de Mallorca, un únic 0,5%, i que les de València, que no n'envià cap. Com és sabut, els problemes de bandolerisme existiren en tots els territoris de la Corona d'Aragó i, de fet, en 1514 els consellers barcelonins arribaven a afirmar que a causa dels enfrontaments entre els comtes de Ribagorça i d'Aranda, «no resta algun magnat, cavaller o gentilhome en los regnes de Aragó, València y principat de Catalunya que no sie declarat per algú d'ells».⁸ Tanmateix, pel que sembla, només la capital catalana tractà de mitjançar per tal d'aconseguir apaivagar les lluites, tant en el segle XVI com en el XVII, i no només demanant-ho al rei i al virrei, sinó també enviant cartes a algunes de les principals ciutats catalanes, com Lleida, Tortosa, Vic i Manresa, per tal d'unir-se contra els malfactors.

En aquest sentit, una altra de les raons que feia més diversificat el conjunt de missives barcelonines era el de la defensa del territori i les mars pròpies. Així, les tres ciutats enviaren cartes per aquest motiu, un 3,9% Barcelona, un 3,6% València i un 0,8% Palma, però les de la primera eren més variades, en tant que no només s'adreçaven a mantenir segura la navegació marítima contra corsaris de totes bandes, sinó que també es preocupaven de la constant amenaça francesa en la frontera nord. Així, a banda d'assegurar el manteniment de la pròpia ciutat garantint la presència d'artilleria suficient i d'avisar a altres nuclis costaners catalans per tal d'organitzar armades per aturar les malifetes corsàries, es creuaven cartes amb la cort reial i les autoritats del Rosselló per conèixer l'estat de coses en la part septentrional del principat. En el cas de Palma i València, en canvi, totes les missives relacionades amb aquest tema es referien exclusivament als atacs marítims. Mentre que en el primer unes poques cartes tracten de vigilar per l'estat de les fortificacions de Pïlla, en el segon reflecteixen el sistema d'alerta que consistia en la connexió per senyals de fum entre Sagunt, València i Cullera, les quals, al seu torn, es comunicaven amb una extensa sèrie de punts al llarg de la costa, que arribaven fins a terres rosselloneses pel nord i oriolanes pel sud.

Hi havia també un altre motiu relacionat amb aquesta defensa marítima que generava l'expedició de lletres: el foment del comerç i altres aspectes econòmics. És a dir, les mars es vigilaven no només per a evitar atacs en la costa, sinó també per a intentar garantir el trànsit mercantil. I, en aquest sentit, novament la ciutat de Barcelona apareix com la més activa a l'hora d'enviar cartes: fins al 5,1% del conjunt analitzat, per un 1,6% de Palma i un 1,3% de València. En el cas mallorquí les missives

---

Calp, la Vila-joiosa i Alacant.

8 AHCB, Lletres closes, 1B. VI-41, f. 154r (4-VII-1513). Uns mesos abans els governants barcelonins exposaven així al rei la gravetat de la situació: «De die palesament se combaten les cases tirant ab ballestes y se cometen molts altres crims y malefics, y après se veu que molts dels qui perpetrants aquells se passegen públicament per la dita ciutat sens ésser presos ni menys punits ni castigats per los officials de Vostra Majestat, y, lo que pijor és, molts casos vénen a notícia dels dits officials, dels quals no curan de pendre enquesta o informació alguna, de modo que surt un vulgar parlar que 'Qualsevol qui vol fer mal, pot venir en Barcelona, y que és molt més segur, y que és molt més segur, star fora de la dita ciutat que no en aquella': AHCB, Lletres closes, 1B. VI-41, f. 105r (4-XI-1512).

intentaren evitar una prohibició reial de comerciar amb el nord d'Àfrica, resoldre un conflicte amb el col·legi local de mercaderia i defensar els béns d'un mercader difunt. En el valencià, per la seua banda, es tractà igualment d'evitar una prohibició de comerç, però en aquest cas d'uns determinats draps en Castella, així com de la reducció de les cases de fira en el regne i la introducció d'un nou mètode en el procés de torçament de la seda, que empitjorava la qualitat dels teixits autòctons. Així mateix, també es defensaren els interessos d'alguns mercaders, una qüestió que en el cas barceloní estava molt més present. No debades, els consellers de Barcelona declaraven en 1514 que la ciutat «de molt poca que era en lo principi seu és venguda ésser una de les principals del món per lo gran comerci y exercici mercantívol».⁹ Així, la preocupació per fer valer els privilegis i els negocis dels mercaders era constant, el que també es reflecteix en les cartes creuades amb els diversos consolats de catalans de la Mediterrània, que depenien directament de la ciutat.

En aquesta mateixa línia, els Consells municipals també tractaven de defensar els interessos d'altres ciutadans, fos quina fos la seua dedicació. En conseqüència, enviaven cartes per a aconseguir restitucions de béns presos per qüestions fiscals o evitar que haguessen de contribuir en altres llocs. Així mateix, també eren habituals les missives que tractaven d'obtenir el favor d'autoritats per a determinats particulars, com a «bons fills de aquesta ciutat», que es dirigien a negociar o pledejar a la cort reial, la cúria romana i altres instàncies de poder. Finalment, les tres capitals també s'erigien en garants i impulsores dels privilegis que reservaven càrrecs per als naturals de cada territori, proposant en ocasions a persones concretes de les pròpies ciutats per a oficis vacants. En el cas mallorquí aquest darrer aspecte és especialment important en la mostra analitzada, ja que els jurats de Palma enviaren nombroses cartes en defensa de l'elecció de persones nascudes dins del regne, fins a completar tot aquest apartat relatiu als interessos dels ciutadans un 6,8% del seu conjunt documental. A Barcelona en fou el 2,4% i a València el 2,6%, la qual, per exemple, en 1627 trameté una lletra al capità dels terços de Flandes per donar favor a un cunyat del venerat pare Simó, el que enllaça amb la darrera de les raons epistolars que hem identificat.

Es tracta dels afers eclesiàstics o relacionats d'alguna manera amb l'Església. En aquest aspecte, front al 10,9% i el 5% de cartes de València i Barcelona, destaca clarament el cas de Palma, on ocupen fins al 23,2%. Això es deu, principalment, al fet que en els triennis de 1565-1568 i 1626-1629 es produïren nombroses conflictes amb la Inquisició i, sobretot, amb el bisbe de Mallorca, per qüestions judicials, fiscals i d'ocupació de càrrecs. Així les coses, com passava amb la monarquia, el municipi de Palma també apareix estretament relacionat amb la màxima autoritat eclesiàstica del regne, però en aquest cas no tant en clau de dependència com de xoc constant. València i Barcelona, en canvi, únicament redactaren unes quantes missives relacionades amb conflictes amb el bisbe o el capítol de les seues catedrals. Per contra, un assumpte en el que coincidien tots tres municipis és en el de la intervenció sobre els convents i monestirs locals, els quals, com afirmaven indistintament, estaven sota la seua «special protecció y custòdia». Així, tractaven d'evitar la marxa

---

⁹ AHCB, Lletres closes, 1B. VI-41, f. 127r (28-II-1513).

de frares diligents destinats a altres monestirs, demanaven ajuts per a la reparació dels seus edificis, sol llicitaven favors per a determinades congregacions o requerien la reforma d'altres per tal que «no visquen los frares tant dissoltament com vihuen», com passava en el monestir palmèsà del Carme en 1565.¹⁰

Altres dues institucions indirectament relacionades amb l'Església sobre les quals els Consells municipals tenien cura eren els Estudis Generals i els Hospitals Generals. Les tres capitals, sense excepció, s'erigien en les seues defensores, el que en el primer cas, el de les Universitats, generava conflictes amb els bisbats respectius per qüestions de beneficis o per la intenció eclesiàstica de fundar seminaris d'ensenyament. En conjunt, s'hi detecta un notable interès per potenciar la qualitat de l'educació universitària, com manifestaven els jurats de València en 1626: «per al universal benefici y llustre de aquesta ciutat y regne ninguna cosa importa més que haver-hi en la sua universitat y Estudi General subjectes tan avantajats que a més de acreditar-la entre moltres altres asseguruen als naturals de dita ciutat lo poder-se señalar en lletres y erudició».¹¹ Igualment, també l'Hospital General de cada ciutat era una institució fortament protegida pels governs locals, que s'encarregaven d'afavorir els religiosos que intervenien en la seua administració i tractaven d'obtenir almoines i rendes per al seu funcionament. Finalment, també en relació amb les qüestions eclesiàstiques, hi ha diverses cartes en el cas mallorquí i valencià referides bé a la veneració de sants o els processos de beatificació de personatges locals, bé a la petició o recomanació de determinats predicadors que havien estat molt populars a la ciutat.¹² Per tant, com reflecteix el propi volum de missives referides a afers eclesiàstics adés esmentat, sembla que les qüestions religioses ocupaven un paper més destacat en l'acció pública dels governants valentins i palmesans que no en els barcelonins –una actitud ben evident en el segle XVII valencià, on l'enfrontament entre simonistes i antisimonistes anà molt més enllà de la mera matèria espiritual (Callado 2000).

En conjunt, doncs, es pot observar una certa homogeneïtat en les funcions dels tres governs municipals, ja que la immensa majoria de les cartes eren enviades per uns mateixos tipus de motivacions, com l'avituallament de la població, la promoció dels privilegis i dels interessos del

---

10 ARM, Lletres missives, AH-699, f. 55v (2-II-1565). En aquest mateix document els jurats de Palma es proclamaven «protectors de tots los monastirs de aquest regne». Tanmateix, en la mostra analitzada només hem pogut observar missives tocants als que s'inclouïen dins del terme municipal, no del conjunt del regne.

11 AMV, Lletres missives, g³-59, s.f. (17-XI-1626). De forma similar, els consellers de Barcelona afirmaven en 1567 que: «com la major felicitat de un regne sia que en ell haja persones de sciència perquè ab medi de aquells no sols los poblats són bons chrestians y servents de Déu però los reys y señors temporals són servits y las res públicas ben regidas y governades anant tostemps crexent y augmentant de bé en millor, lo que és tot al contrari en les parts a hont las letras no són afavorides y abressadas»; AHCB, Lletres closes, 1B.VI-58, f. 13r (3-II-1567).

12 Les cartes de Palma defensaren la veneració dels sants Cabrit i Bassa, prohibida en el segle XVII, tractaren d'impulsar la beatificació de Ramon Llull i recomanaren al «padre Fulgencio de Valencia» per la seua acció pastoral. Les de València, per la seua banda, indagaren sobre la possibilitat de retornar a la ciutat el cos de Sant Vicent soterrat a la ciutat bretona de Vannes, impulsaren la beatificació de Nicolau Factor i Lluís Bertran, i demanaren la presència del predicador «fra Lobo» en repetides ocasions.

municipi i els seus ciutadans, la vigilància sanitària front a la pesta, el manteniment de la pau marítima, o la protecció de les institucions monàstiques, universitàries i hospitalàries, el que indica una estructura de base i una cultura política comunes. Amb tot, l'anàlisi en detall de les raons epistolars apunta al fet que la ciutat de Barcelona exercia un poder major i més autònom que el de València i Palma. No només perquè exercia com a senyora feudal de diverses baronies, sinó perquè intervenia en un major nombre d'afers i d'una forma més diversificada, adreçant-se a una major varietat d'interlocutors. Com hem assenyalat, en canvi, les relacions epistolars de València i Palma estaven molt més enfocades cap a la cort reial, en aquests moments ja situada de forma gairebé permanent a Castella. Aquest fenomen també es pot observar clarament si centrem l'anàlisi en els destinataris de les cartes i la seua ubicació.

2. Els destinataris

En aquest apartat analitzarem els destinataris de les missives estudiades i la seua ubicació geogràfica, amb l'objectiu de oferir una panoràmica general del tipus d'institucions i personatges amb els quals es relacionaven els respectius governs municipals i dibuixar la xarxa de connexions territorials que sostenien mitjançant la correspondència. En aquest sentit, en línia amb el que dèiem en parlar de les raons epistolars, destaca en primer lloc el gran percentatge de missives trameses pels jurats de Palma i de València al **rei**, els ministres reials i els síndics d'ambdues ciutats en la cort: fins a un 59,3% en el primer cas i un 57,6% en el segon, per només el 30,2% de Barcelona, segons es pot observar en les Figures 5 a 7. Així, el principal focus receptor de les cartes palmesanes i valentines era clarament la cort reial, tot i que amb certes diferències: mentre que els mallorquins s'adreçaven directament al monarca o als representants de la ciutat, els valencians ho feien també als principals ministres que gestionaven els afers de la Corona d'Aragó, com el privat del rei, el secretari, el protonotari, el vicecanceller, el president i membres del Consell d'Aragó, el tresorer general o l'advocat fiscal. Pel que sembla, doncs, la capacitat de València per a influir i mantenir una relació recíproca de favors amb aquells ministres –alguns d'ells valencians– era major que la de Palma, els homes de la qual havien de bregar a la cort d'una forma més solitària. Aquest fet es reflectia igualment en el major volum de lletres de caire protocol·lari que els regidors valentins enviaven als membres de la cort, segons hem comentat anteriorment.

Pel que fa a les persones que representaven els interessos dels municipis davant del monarca, aquests podien ser síndics, ambaixadors o missatgers nomenats expressament per tractar temes concrets amb detallades instruccions i memorials –que també eren inclosos en els registres de cartes– i, com a conseqüència, mantenien una activa correspondència amb els governants urbans. Les negociacions, però, sempre s'allargaven i eren molt freqüents les cartes demanant al rei la ràpida resolució dels afers per als quals s'havien destinat representants a la cort. En altres ocasions, quan no s'organitzava una delegació *ex professo*, els mitjancers eren determinats agents o homes de confiança que residien en la cort, generalment originaris de les ciutats o els territoris respectius,

als quals se'ls demanava la intercessió com a «naturals de la pàtria». Per tant, com en el cas del lloc d'origen dels ministres, sembla que la solidaritat patriòtica també jugava un paper important a l'hora d'intentar resoldre afers davant del rei. En aquest mateix sentit, els governants de Barcelona tenien un comportament similar als de València, ja que també s'adreçaven indistintament als seus representants, al monarca o als ministres, apel·lant especialment als que eren barcelonins i catalans.

En tot cas, com venim apuntant, el destí de les missives de la capital comtal era més diversificat, de manera que fins al 35,5% foren enviades a altres autoritats municipals, territorials i reials, així com a particulars, distribuïts entre el principat de Catalunya i la resta d'entitats polítiques de la Corona d'Aragó. Eren, especialment, governs municipals de ciutats i viles catalanoaragoneses, virreis i altres oficials que administraven els territoris reials. Una cosa similar passava en el cas valentí, però amb una proporció de cartes menor, el 26,4%, entre les quals eren preeminents les destinades al propi regne de València i hi destacaven les enviades a terres castellanes. Finalment, les cartes del govern de Palma dirigides a aquest grup d'institucions o particulars disseminats pel territori es corresponia a un volum encara menor, el 21,4%, bàsicament perquè els interlocutors municipals que trobava al regne de Mallorca eren gairebé nuls, limitant-se a les ciutats d'Eivissa i Ciutadella. En relació açò, cal destacar que la correspondència documentada entre els Consells municipals i les Diputacions del General també és ínfima, limitant-se a unes poques cartes entre els consellers de Barcelona i els diputats d'Aragó, el que potser indica l'escassa projecció exterior d'aquelles a l'hora de desenvolupar un poder que es concentrava en el propi territori.

Altrament, la major expansió de la xarxa epistolar barcelonina queda igualment reflectida en la major proporció de cartes enviades als oficials de les seues baronies, d'una banda, i a mercaders i nobles –en qualitat de tals i no com a ministres–, d'una altra. Els primers destinataris representen fins a un 16,9% de les missives de Barcelona, mentre que només són un 3,8% de les de València i no cap de Palma, com a conseqüència de la pròpia situació senyorial que hem indicat anteriorment per a cada ciutat. Quant als segons, els mercaders i els nobles són els destinataris d'un 11,8% de les cartes barcelonines, per només un 2,8% de les valentines i un 3,1% de les palmesanes. En aquest sentit, però, la major presència de **mercaders** en el cas barceloní no es deu al major interès en el foment mercantil que hem apuntat abans, sinó als majors problemes en la provisió de forments, per a la qual cosa havien d'estar constantment en contacte amb comerciants d'arreu de la Corona d'Aragó. En el cas dels **nobles**, en canvi, el percentatge sí que sembla correspondre's a un major poder de la ciutat de Barcelona, que especialment interactuà amb el comte d'Empúries en el trienni 1511-1514 i el duc de Cardona en el de 1626-1629, com a resultat de diversos conflictes jurisdiccionals i de l'intent d'obtenir favors mutus en la seua relació amb el rei. En València, per contra, la correspondència es limità a unes poques missives al duc de Gandia, mentre que el govern de Palma no n'envià a cap noble en la mostra seleccionada, el que deu ser conseqüència del menor poder de la noblesa mallorquina i també del propi municipi, que a penes si podia oferir reciprocitat en els tractes.

Finalment, hem classificat dos tipus de destinataris més: per una banda, els **oficials municipals**, normalment perquè es reclamava la seua presència quan estaven fora de la ciutat, i els **eclesiàstics**, com a conseqüència de les múltiples relacions amb l'Església que hem documentat. Els primers representaven una modesta xifra entre totes les cartes enviades, el 1,5% de les barcelonines, el 0,3% de les valentines i no cap de les palmesanes –segurament per la pròpia limitació geogràfica que representava l'illa de Mallorca. El volum de les segones, per la seua banda, està en plena consonància amb el que hem vist en l'apartat anterior sobre les raons epistolars: les missives de Palma a persones eclesiàstiques ocupen un major gruix, un 16,2%, a continuació se situen les de València, amb un 9,1%, i, finalment, amb una menor intervenció proporcional en els afers de l'Església, es troben les de Barcelona, amb un 4,1%.

3. La xarxa de connexions territorials

Tot plegat, els trets que caracteritzen el conjunt de raons epistolars i de destinataris de les lletres trameses pels governs urbans també condiciona la xarxa de connexions bastida a través de la correspondència. Així, resulta realment interessant la presència epistolar decreixent de cadascuna de les tres capitals sobre el territori propi, que es pot observar gràficament en les Figures 14 a 16: més de la meitat de les cartes barcelonines, un 52,2%, es dirigien a institucions i particulars del principat de Catalunya, per només un 22,9% de les valentines que eren adreçades al propi regne de València i un escàs 3,8% de les palmesanes al regne de Mallorca. La resta s'adreçava fora de les pròpies fronteres del principat o els regnes respectius: un 47,8% en el cas de Barcelona, un 77,1% en el de València i fins a un 96,2% en el de Palma. En aquest darrer cas, com ja hem suggerit, el fenomen no sembla correspondre's a una falta de poder de la capital sobre el seu propi territori –almenys en l'illa de Mallorca–, sinó a la manca d'interlocució epistolar amb la Part Forana, ja que les relacions amb els nuclis d'aquesta es devien realitzar, pels condicionants geogràfics, a través d'altres mitjans com la pròpia comunicació oral –el que ens impedeix mesurar el grau d'intervenció política mitjançant l'estudi de les missives. En el cas de la capital valenciana en canvi, la diferència respecte a la catalana sí que sembla estar marcant un menor intervencionisme o almenys un menor poder efectiu respecte al territori propi. Així, malgrat que ambdues es reclamaven com a «mare e cap» del regne o com a «ciutat mestra y principal» del principat, allò cert és que la comunicació epistolar i la presència dels correus de Barcelona en el conjunt de Catalunya era molt més activa i constant que les de València en el seu propi regne.

La major presència sobre el territori de Barcelona que la de València o Palma es pot advertir en les Figures 8 a 9 i 17 a 19. En primer lloc, la capital catalana envià un major nombre de cartes a la principal xarxa de nuclis del Principat, com ara Perpinyà, Girona, Lleida, Tortosa, Tarragona, Mataró, Vic o Cervera, per a tractar sobre molts diversos afers, a banda d'altres nuclis menors com Tamarit i Sant Feliu de Guíxols, en aquest cas per qüestions puntuals com la provisió de forments i els avisos contra corsaris i la pesta. La capital valenciana, per la seua banda, trameté

menys cartes i amb una nul·la o escassa presència en molts dels nuclis principals del regne, com ara Morella, Castelló de la Plana, Alzira, Gandia o Oriola. Els destí prioritari fou, en canvi, el de les viles costaneres de Morvedre, Cullera, Dénia i Peníscola, per tal de tractar afers relacionats amb la defensa de les mars i de la pesta, així com un lloc d'interior, Moixent, amb l'objectiu de controlar la importació de blat de Castella. En el cas de Palma, finalment, les relacions epistolars en l'interior del regne es limitaren a les illes veïnes de Menorca i Eivissa.

Es comprova, doncs, que la xarxa de connexions territorials de Barcelona tenia una major densitat dins del territori del qual era capital que no pas la de València o Palma. Aquest fenomen, d'una altra banda, també sembla connectat amb la major dependència respecte a la monarquia que hem observat en aquestes dues ciutats. De fet, en el cas de la capital valenciana es detecta, com es pot veure en la Figura 21, que la gran majoria de les cartes enviades fora del regne, fins a un 80,3%, es dirigien a la cort reial. Per tant, no és que només la seua xarxa epistolar tingués menys presència sobre el territori propi que la de Barcelona, sinó que, a més a més, el seu principal nòdul extern era el poder central. Així, com es pot observar en la Figura 20, les missives barcelonines dirigides a la mateixa cort reial eren proporcionalment menys, un 73,9% de les adreçades fora de Catalunya, conformant un volum global menor que el de les valentines (383 cartes per 443). Per la seua banda, les palmesanes trameses a la cort representaven el 60,5% de les enviades fora del regne de Mallorca –vegeu la Figura 22–, un percentatge menor atès que també se'n dirigien moltes, un 27,1%, a altres llocs de la Corona d'Aragó.

Val a dir, en aquest sentit, que s'observen altres interessants diferències entre les tres capitals. Primerament, hi ha una destacada presència de la cúria pontifícia entre les cartes de Palma, que respon a la notable tramesa de epístoles sobre afers eclesiàstics, segons ja hem comentat. Pel que fa a les enviades dins dels dominis de la Corona, com es pot veure en les Figures 27 i 28, Catalunya fou el territori que rebé més cartes mallorquines amb molta diferència, bàsicament la ciutat de Barcelona, amb qui mantenia una estreta connexió. A continuació, els regnes de València, Sardenya i Sicília foren els que acolliren més missives –les capitals–, amb una molt escassa interlocució amb Aragó i nul·la amb Castella, més enllà de la pròpia cort reial, que, com ja hem apuntat, en aquests períodes es trobà sempre fora dels territoris analitzats –en terres castellanques, a excepció dels anys 1512 i 1626, quan es desplaçà puntualment per a celebrar Corts. En darrer lloc, els governants mallorquins creuaren certes cartes amb l'exèrcit hispànic present a Bugia, quan aquesta fou conquerida en 1510, i amb el general de l'orde de Malta per un afer eclesiàstic concret.

D'una altra banda, les Figures 20, 23 i 24 reflecteixen les relacions epistolars de Barcelona fora de Catalunya. En primer lloc, deixant a banda les missives trameses a la cort reial, destaca el seu clar enfoc cap a la resta de territoris de la Corona d'Aragó, un 22%, per només un 1,9% de la cúria romana, un 1,4% de Castella –per qüestions frumentàries– i un 0,9% d'altres llocs, en aquest cas unes poques cartes a Gènova, per qüestions del consolat de catalans, i a Orà, també entorn del moment en què fou conquerida pel Cardenal Cisneros a començaments del segle XVI. Respecte

a les missives repartides entre els dominis de la Corona, despunten les trameses a Càller i Palerm, bàsicament per a obtenir blats, i a Palma, Saragossa i València, per una multiplicitat d'assumpes, és a dir, que les cinc capitals dels altres cinc territoris catalanoaragonesos foren l'objecte prioritari de connexió de Barcelona.

Per contra, com podem veure en les Figures 21, 25 i 26, el principal territori receptor de les cartes de la ciutat de València fou Castella –sempre sense comptar la cort reial–, ja que a banda de nombrosos enviaments a Màlaga i Requena per tal de garantir la treta de blats, també se'n realitzaren molts d'altres a diversos llocs, com Almansa, Conca, Consuegra o Iniesta, per les mateixes raons i també per assegurar l'aprovisionament de carns. Així les coses, aquesta imbricació més estreta a l'hora de cercar-hi blats, feia que la connexió de València amb el territori castellà fos molt estreta que la de Barcelona o Palma. De fet, quan en 1565 Felip II prohibí la introducció forana dels draps coneguts com a «raixes» en els dominis castellans, els jurats de València al·legaren que «esta ciutat està tan unida en los comercis y tractes ab los regnes de Castella y tan propínqua a aquells que no pot ser tenguda per stranya ni forastera».¹³ No obstant això, també cal destacar que, en conjunt, la ciutat que rebé més missives de la capital valenciana fou Barcelona, i, igualment, també la resta de territoris de la Corona d'Aragó acolliren un bon nombre de cartes valentines, encara que no amb la mateixa intensitat que hem pogut documentar en el cas de la capital catalana.

Tot plegat, pel que fa als destinataris i la xarxa de connexions estructurada per la correspondència municipal, podem concloure que s'observen trets comuns però amb certes diferències que suggereixen un distint desenvolupament del poder de cadascun dels tres Consells municipals analitzats. En primer lloc, destaca en tots ells la presència de la cort reial com a interlocutora principal, però d'una forma molt més preponderant en les relacions epistolars de València i Palma, probablement en el cas de la primera pel major control de la composició del govern municipal a través de la ceda fins a 1633 (Felipo 2002) i en el de la segona per la pròpia manca d'altres destinataris, atesa la seua situació geogràfica i el seu menor poder polític. En relació amb això, en segon lloc, en el cas barceloní i valentí són també molt importants les cartes adreçades a institucions i particulars dels territoris propis, el principat de Catalunya i el regne de València, encara que amb una major importància en el primer cas. D'una altra banda, en tercer lloc, també s'observa un altre patró comú a les tres ciutats, que és el manteniment d'una correspondència habitual amb la resta de capitals de la Corona d'Aragó, el que indica el manteniment d'una important unitat catalanoaragonesa, si més no a nivell d'estructures mentals. En aquest sentit, cal destacar que, com es pot comprovar en les Figures 24, 26 i 28, la relació entre Barcelona, València i Palma era bastant fluïda. En la mostra analitzada, deixant a banda la cort reial, Barcelona fou la principal interlocutora de València i Palma, a l'hora que aquestes dues també ocuparen un lloc destacat en els enviaments de la primera. De fet, en ocasions aquesta fluïdesa era expressament ressaltada en les cartes intercanviades entre les capitals catalanoparlants, en les quals s'apel·lava a «continuar la correspondència que estas dos ciutats sempra se han acostumat guardar», a «conservar la bona amor y confederació que sempre

---

13 AMV, Lletres missives, g³-54, f. 85r (7-VI-1565).

són stades entre aquexa ciutat y aquesta», o «la antiga y acostumada jermandat que sempre és stada entre aquexa ciutat y aquesta».¹⁴ Finalment, en quart lloc, cada ciutat presenta certes particularitats pròpies: en el cas barceloní és la gran atenció a l'afer de l'avituallament cerealístic i la gestió de les seues baronies, en el valentí l'estreta relació amb les terres castellanques com a conseqüència de l'aprovisionament blader i carnisser, i en el palmèsà el gran enviament de cartes a la cúria romana per tal d'atendre els nombrosos conflictes eclesiàstics que es mantingueren durant els triennis analitzats.

En definitiva, les diferències dins de l'estructura comuna observada semblen indicar fonamentalment dos fenòmens: d'una banda, que les ciutats de València i Palma eren més dependents i tenien menys autonomia respecte del poder reial, i, d'una altra banda, que Barcelona tenia una major presència en el principat de Catalunya si més no que València sobre el seu propi regne –ja que, com hem dit, en el cas de Palma no es pot mesurar el seu poder sobre l'illa de Mallorca a través de la correspondència. Així les coses, les missives de Barcelona foren més, més variades i més esteses cronològicament, com es pot comprovar en les Figures 10, 12 i 13. Amb tot, també cal tenir en compte que aquesta diversificació era menor que la que es pot observar entre finals del segle XIV i mitjan segle XV, com ja hem comentat anteriorment. Ho podem veure clarament si comparem les Figures 10 i 11, on hi ha representada l'extensió geogràfica de les cartes enviades en quatre biennis d'aquell període medieval, analitzats en una recerca prèvia ja esmentada (Baydal 2013).

Segons s'hi pot comprovar, l'activitat epistolar de Barcelona en aquells moments no només fou molt major, amb un nombre molt més gran de trameses per any, sinó territorialment molt més àmplia. Les seues missives arribaren no solament a tota Catalunya, sinó també a nombroses ciutats i viles dels regnes de València, Aragó, Mallorca, Sardenya, Nàpols i Sicília, tota la costa nord del Mediterrani Occidental des de Montpeller fins a Roma, Portugal, Galícia, França, Flandes, Anglaterra, Hongria, Venècia, Constantinoble i altres parts de la Mediterrània Oriental. En aquest sentit, la progressiva reducció de la xarxa de connexions epistolars, que comença a detectar-se en el tombant del segle XV, sembla ser conseqüència de l'assumpció de competències jurisdiccionals –que anteriorment estaven en mans dels municipis– per part de les estructures dels Estats moderns. Seria interessant, doncs, continuar examinant aquest fenomen a partir de mitjan segle XVII i especialment després de la guerra de Successió, ja en el XVIII, per tal de copsar si fou una disminució creixent, que tancà cada cop més la projecció exterior, si més no epistolar, dels Consells urbans.

---

14 La primera de les cites prové d'una lletra de Palma a València, la segona de Barcelona a Palma i la tercera de Barcelona a València: ARM, AH-707, f. 97r (3-XI-1628); AHCB, 1B.VI-41, f. 20r (27-II-1512); f. 136r (28-III-1513). Es poden trobar expressions similars en cartes adreçades a altres ciutats i capitals de la Corona d'Aragó, per exemple, entre Barcelona i Càller («la antiga amistat y correspondència se han sempre tingut estas dos ciutats»), entre València i Saragossa («la antiga correspondència que eixa ciutat y esta se han acostumat guardar tostemps») o entre València i Sogorb («la bona correspondència que tostem hi ha agut entre exa ciutat y aquesta»): AHCB, 1B-VI-57 f. 130v (9-II-1566), AMV, Lletres missives, g3-59, s.f. (25-X-1628); s.f. (26-II-1627). Tanmateix, únicament entre Barcelona, València i Palma, hem trobat invocacions expressives i reiterades a termes com l'amistat, la confederació i la germandat que mantenien entre elles.

4. Les formes i l'estil epistolars

En un altre ordre de coses, l'anàlisi comparativa també ens ha permès copsar certes similituds i diferències entorn de les formes i l'estil de les missives trameses per les tres capitals catalanoparlants. En primer lloc, cal indicar que, com en l'edat mitjana, les epístoles de Barcelona, València i Palma segueixen durant el període seleccionat les fórmules de l'*Ars dictamini*, comunes al conjunt de la cultura europea. Aquest era l'art de redactar missives segons unes normes de forma i composició bastant estrictes, dividides en cinc parts: la *salutatio* al destinatari de la carta; l'*exordium* o *captatio benevolentiae*, una introducció destinada a guanyar el favor del receptor; la *narratio* o exposició de fets relatius a la demanda; la *petitio* o requeriment realitzat; i la *conclusio*, amb la clàusula de comiat, la data tòpica i cronològica, i la clàusula de sotmetiment (Camargo 1991). Aquestes normes de redacció nasqueren en la península Itàlica en el segle XII i s'estengueren a través d'Europa mitjançant la difusió d'*artes dictandi*, tractats de composició epistolar escrits en llatí, dels que es coneix una fluïda circulació en els ambients humanistes de la Corona d'Aragó a finals del segle XIV. Així mateix, el valencià Joan Serra en redactà tres a mitjan segle XV –*Ars nova epistolarum*, *De officio epistolari* i *De arte epistolandi*– i posteriorment es publicà l'*Art y stil per a scriure a totes persones de qualssevol estat que sien*, l'únic manual d'aquestes característiques que es coneix en català, confeccionat pel lleidatà Tomàs de Perpinyà i imprès en diverses ocasions a Barcelona i València a començaments del segle XVI (Amor 2011, Mesquida 2003).

En aquest sentit, no sabem si el tall que es produí en començar l'edat moderna en la producció de manuals epistolars propis, conjugat amb el progressiu abandonament de la llengua catalana en els ambients d'alta cultura, provocà igualment un empitjorament de l'estil epistolar de les tres principals escrivanies municipals catalanoparlants. Respecte d'això, parlant de la baixa edat mitjana, A. Rubio (1995: 85) considera que entre finals del segle XIV i mitjan segle XV els escrivans de València exhibiren una especial habilitat literària imbuïts per la recepció de la cultura humanística i el prestigi ciutadà que atorgava l'ofici. Tanmateix, a partir de finals de centúria, en el moment en què el govern municipal passà a ser controlat més fèrriment per la Corona, la qualitat de la prosa burocràtica hauria disminuït, entre d'altres factors perquè els escrivans municipals començaren a exercir el càrrec no pels seus dots professionals, sinó pels seus serveis i els de la seua família al monarca. Així doncs, encara que mai no es deixassen d'emprar les normes generals de l'*Ars dictaminis*, la pèrdua d'autonomia municipal implicaria al capdavant una degradació de l'elegància literària.

El que hem pogut observar en aquesta recerca, ja en plena edat moderna, és que, en efecte, les missives semblen menys riques i complexes literàriament parlant que les de la primera meitat del segle XV i que, a més a més, en algun moment de finals del segle XVI o començaments del XVII tendiren a simplificar-se considerablement, de manera comuna a les tres capitals. En concret, aquesta situació s'observa en la *captatio benevolentiae*, la *salutatio* i les clàusules de comiat i sotmetiment, que tendiren a desaparèixer excepte en les cartes destinades a les dignitats més altes. Això era induït en certa forma pels *artes dictandis*, que establien una clara diferència en la construcció de la retòrica

epistolar en funció de la dignitat de l'interlocutor: a major escalafó social del destinatari, major cura i elegància del conjunt de la carta. Tanmateix, cal tenir present que fins al trienni de 1565-1568 les parts suara esmentades es mantingueren de forma constant, mentre que en el de 1626-1629 desapareixen de la majoria de les missives, a excepció de les trameses al rei, el papa o els grans senyors laics i eclesiàstics.

Això únicament succeïa en l'edat mitjana en les epístoles adreçades a persones de rang social, professional o polític baix, com les enviades per Barcelona i València als seus oficials, que en la *salutatio* eren simplement considerats «amats y faels» o «amats nostres», mentre que en la *conclusio* no se'ls incloïa cap clàusula de sotmetiment. Els que es consideraven de rang mitjà, similar al dels mateixos consellers municipals, eren saludats tant en època medieval com almenys fins al segon terç del segle XVI amb una varietat de fórmules comunes a Barcelona, València i Palma: «honorable», «molt honorable», «molt honorable e savi», «molt honorable y molt magnífich», «molt magnífich», «molt magnífich e més virtuós», «molt magnífich y de gran providència», etc. I, a més a més, al final de la carta s'incorporava la clàusula de sotmetiment: «los consellers de Barcelona, al honor de vostra magnificència aparellats», «los consellers de Barcelona, al honor vostre prests», «a la complacència vostra aparellats, los consellers de Barcelona», «a vostra honor promptes, los consellers de Barcelona», «los jurats de València, a vostra honor promptes e aparellats», «a la ordenació de vostra magnificència molt promptes, los jurats de València», «a la complacència de vostra magnificència, los jurats de València», «a la ordenació de vostra magnificència aparellats, los jurats de la ciutat i regne de Mallorca», «al servei de vostra magnificència promptes, los jurats de Mallorca», «per a lo que vostra magnificència ordenarà promptes, los jurats de la ciutat de Mallorca», etc. Tanmateix, per raons que desconeixem, totes aquestes fórmules de salutació i sotmetiment desapareixen en el segle XVII en aquell rang de dignitat –l'equivalent a la del Consell municipal–, de la mateixa manera que també les clàusules de comiat tendiren a abreujar-se de forma general per a tots els escalafons, concentrant-se en el desig que Déu guardés la vida i l'estat dels receptors de les cartes.

Així les coses, les salutacions només es mantingueren en els rangs més alts dels destinataris, superiors als dels propis consellers, i cal destacar que únicament amb certa força en el cas de Barcelona. Això és, a València i a Palma es continuaren emprant, però d'una forma molt més simplificada. Per exemple, en els triennis de 1511-1514 i 1565-1568 els grans mandataris i senyors eren saludats amb formes comunes –amb petites variacions segons la capital– com les següents: «sanctissimo ac beatissimo», el papa; «molt alt e molt poderós», «molt alt e excel·lent príncep», «molt alt, catòlich e excel·lentíssim», «sacra cesària reial majestat», el rei; «molt spectable», «il·lustríssim», «molt il·lustre», els nobles; o «molt reverend», «molt reverend y molt magnífich», «molt reverendíssim y virtuós», «molt il·lustríssim y reverendíssim», els eclesiàstics. Tanmateix, en el trienni de 1626-1629 només es mantingué de forma general la *salutatio* al papa i als eclesiàstics, mentre que a València i Palma la del rei quedà simplement en «senyor» o «nostre senyor» i la dels nobles en «don», «vostra excel·lència» o similars. Únicament en Barcelona es conservaren formes més desenvolupades, com el mateix

«sacra cesària reial majestat» per al monarca, i «molt il·lustre», «sereníssim» o «excel·lentíssim» per als ministres i nobles. Així mateix, l'evolució en el cas de les clàusules finals de sotmetiment fou encara més acusada. Quant als nobles i els eclesiàstics les fórmules eren les mateixes que hem vist per als de rang mitjà, mentre que en les cartes adreçades als monarques i els pontífexs, els regidors municipals s'oferien, com a «humils súbdits i vassalls», a besar respectivament les mans o els peus d'aquells –cal destacar que en el cas palmesà, els jurats es mostraven disposats a besar totes dues extremitats alhora, «mans y peus», el que sembla estar indicant una posició de poder inferior. En qualsevol cas, allò més notable és que totes aquestes fórmules desaparegueren per complet en el segle XVII de les cartes valentines i palmesanes, que tan solament apareixen signades pels jurats corresponents. Només les barcelonines les mantingueren per a les més altes dignitats: «humils súbdits y vassalls, qui ses reals mans besen, los consellers de Barcelona», «besant a vostra altesa les mans sos majors servidors, los consellers de Barcelona», etc.

Tot plegat, doncs, si ja entre la primera meitat del Quatre-cents i el Cinc-cents es detecta una simplificació de la prosa i les normes epistolars, sembla que aquesta s'intensificà a partir del Sis-cents. I això, tal vegada, s'ha de posar en relació amb la cesura esmentada de començaments de segle XVI en la circulació d'artes dictandi propis de l'àrea catalanoparlant. O potser aquests canvis estan relacionats amb una modificació general d'abast europeu o, en canvi, amb la progressiva introducció en els canals literaris de la cultura desenvolupada des de la cort reial de Madrid. A fi de comptes, per tal d'intentar trobar una explicació a aquesta evolució hauríem de conèixer amb més detall, en primer lloc, el moment exacte del canvi entre finals del segle XVI i el primer terç del XVII i, en segon lloc, la formació i biografia dels propis escrivans municipals protagonistes d'aquella transició. D'una altra banda, també el plantejament realitzat per A. Rubio (1995) per a explicar els canvis produïts en les cartes expedides per l'escrivania valentina entre l'edat mitjana i l'edat moderna pot resultar adequat en el present cas. En aquest sentit, resulta significatiu que l'estructura de les missives de Barcelona es mantinga amb més força al llarg del temps, el que potser està en consonància amb el que hem observat al llarg de la recerca: el seu poder fou més gran i autònom que el de València i Palma. Per tant, és possible que la vitalitat de la institució municipal també ajudés a mantenir la qualitat i el vigor de la prosa epistolar. Finalment, també en relació amb això, cal fer notar un darrer aspecte: la llengua de les cartes. En la seua immensa majoria les cartes estan escrites en català, siga qui siga el destinatari, a excepció d'aquelles dirigides a grans autoritats eclesiàstiques estrangeres com el mateix papa, cas en què es recorre al llatí. Hi ha una altra excepció: les enviades en castellà al rei o certs nobles i eclesiàstics castellanoparlants. En aquest camp, però, hi ha una notable diferència. Mentre que Barcelona i València només escrigueren 3 i 2 missives en castellà respectivament, un 0,3% dels seus totals, Palma n'envià fins a 14, un 3,8%, quasi tretze vegades més que les altres dues capitals catalanoparlants. Això sembla novament conseqüència del diferent grau de poder de cadascuna. Tot i que com hem apuntat, la capital catalana actuava amb una major autonomia que la valenciana, totes dues conservaren la suficient vitalitat com per a mantenir la fidelitat lingüística a la seua llengua històrica. Així, els barcelonins únicament escrigueren en castellà al nunci apostòlic d'Espanya i als ducs de Cardona i Alburquerque en 1626 i 1627, mentre

que els valentins ho feren al prior de l'orde de Sant Joan en Castella i el vicari general de Saragossa en 1567 i 1627.

Per tant, el castellà començà a introduir-se en les escrivanies municipals de Barcelona i València almenys des de la segona meitat del segle XVI, però d'una forma pràcticament testimonial. En el cas de Palma, però, el fenomen és més potent, ja que en 1565-1568 s'enviaren 6 cartes en castellà –dos al rei i una a l'inquisidor general, al cardenal de Milà, al virrei de València i a un ministre reial– i 8 en 1626-1629 –quatre al rei, una al comte-duc d'Olivares i tres a diversos ministres eclesiàstics. Així les coses, sembla que el menor apoderament de la capital mallorquina, ja observat en altres aspectes com les clàusules de comiat o l'escassa correspondència amb nobles i membres de la cort, impulsava a un reconeixement de la situació d'inferioritat en aspectes com el lingüístic. En aquest sentit, sabem que el català es mantingué potent com a llengua administrativa fins a la guerra de Successió en Catalunya (Marfany 2001), però també seria interessant conèixer més detalls pel que fa al cas particular de les ciutats de València i Palma en línia amb el que hem observat ací. És per això que els resultats d'aquesta anàlisi haurien de ser combinats amb noves recerques que seguissen el mateix mètode en nous talls cronològics dels segles XVII i XVIII, així com també alguns altres del segle XVI que confirmen o matisen el que hem exposat fins ací.

Bibliografia

- Amor López, S. (2011) “Els manuals epistolars impresos a Catalunya (segles XVI, XVII i XVIII)”, *Manuscripts*, 29, pp. 65-84.
- Ardit Lucas, M. (2012-2013), “El ducat de Gandia en el mapa senyorial valencià (cap a 1540): Una primera aproximació”, *Revista Borja. Revista de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians*, 4, pp. 41-60.
- Baydal Sala, V. (2013) “El género epistolar en las escribanías municipales de Valencia y Barcelona (siglos XIV-XVI)”, dins Escartí, V.J. (ed.) *Escribir y persistir. Estudios sobre la literatura en catalán, de la Edad Media a la Renacimiento*, Los Angeles/Buenos Aires, Argus-a, pp. 81-98.
- Belenguier, E. - Garí, F. (2006) *La Corona de Aragón. Siglos XII-XVIII*, Madrid/València, SEACEX/Generalitat Valenciana.
- Callado Estela, E (2000) *Devoción popular y convulsión social en la Valencia del seiscientos: El intento de beatificación de Francisco Jerónimo Simó*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- Camargo, M. (1991) *Ars dictaminis. Ars dictandi*, Brepols, Turnhout.
- Felipo Orts, A. (2002) *La oligarquía municipal de la ciudad de Valencia. De las Germanías a la insaculación*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- Ferrer i Mallol, M.T. (2001) “Flix, un port fluvial blader per a Barcelona”, *Anuario de Estudios Medievales*, 31, pp. 466-507.
- Marfany, J.L. (2001) *La llengua maltractada: el castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*, Barcelona, Empúries.
- Mesquida Cantallops, J.A. (2003) “L'art y stil para scriure a totes persones de qualsevol estat que sien. E diverses maneres de comptes abreviats molt necessaris per a totes persones”, de Thomàs de Perpenyà: Un manual de correspondència de principis del segle XVI”, dins Zimmermann, M.C. i Charlon, A. (eds.), *Actes del dotzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Universitat de París IV-Sorbonne, 4-10 de setembre de 2000*, Barcelona, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 317-329.
- Ortí i Gost, P. (2001) «El Consell de Cent durant l'Edat Mitjana», *Barcelona Quaderns d'Història*, 4, pp. 21-48.
- Rubio Vela, A. (1995) *L'escribania municipal de València als segles XIV i XV: Burocràcia, política i cultura*, València, Generalitat Valenciana.
- Marfany, J.L. (2001) *La llengua maltractada: el castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*, Barcelona, Empúries.
- Mesquida Cantallops, J.A. (2003) “L'art y stil para scriure a totes persones de qualsevol estat que sien. E diverses maneres de comptes abreviats molt necessaris per a totes persones”, de Thomàs de Perpenyà: Un manual de correspondència de principis del segle XVI”, dins Zimmermann, M.C. i Charlon, A. (eds.), *Actes del dotzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Universitat de París IV-Sorbonne, 4-10 de setembre de 2000*, Barcelona, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 317-329.
- Ortí i Gost, P. (2001) «El Consell de Cent durant l'Edat Mitjana», *Barcelona Quaderns d'Història*, 4, pp. 21-48.
- Rubio Vela, A. (1995) *L'escribania municipal de València als segles XIV i XV: Burocràcia, política i cultura*, València, Generalitat Valenciana

Figures

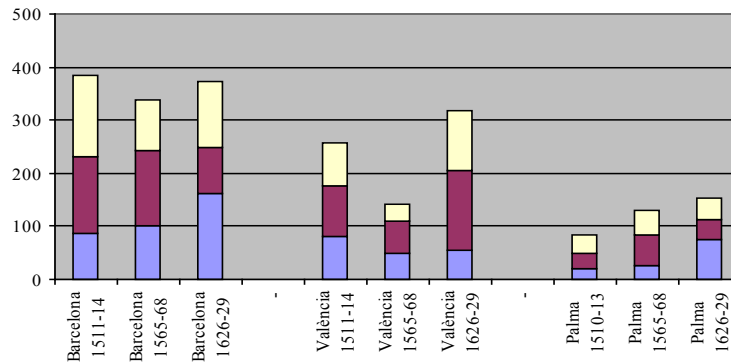

Figura 1. Nombre total de missives per trienni

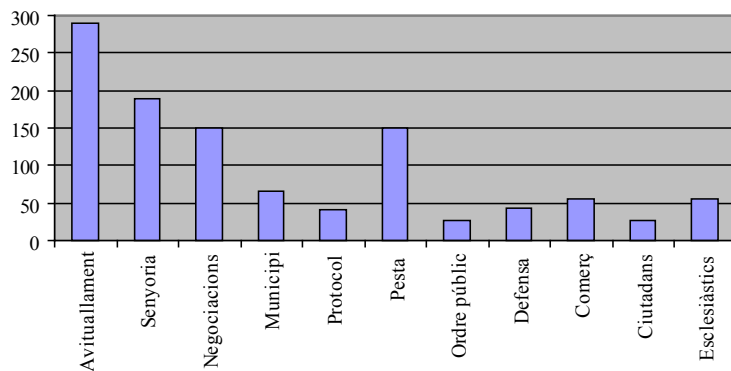

Figura 2. Nombre de missives de Barcelona per «raons epistolars»

Vicent Baydal Sala. Les relacions epistolars de les ciutats de Barcelona, València i Palma entre els segles XVI i XVII (c. 1510 – c. 1630)

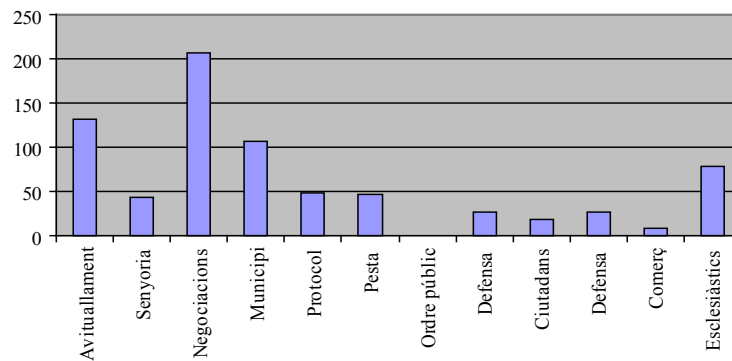

Figura 3. Nombre de missives de València per «raons epistolars»

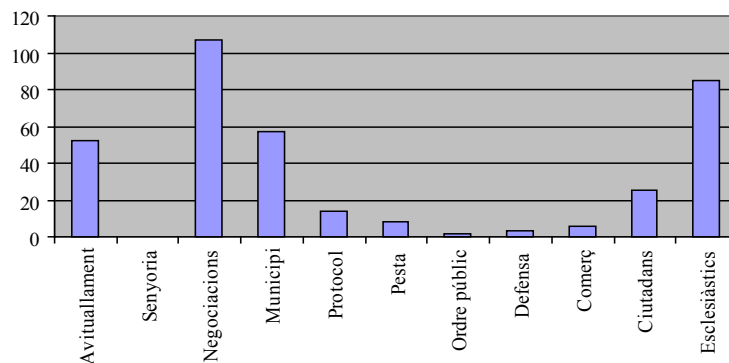

Figura 4. Nombre de missives de Palma per «raons epistolars»

Vicent Baydal Sala. Les relacions epistolars de les ciutats de Barcelona, València i Palma entre els segles XVI i XVII (c. 1510 – c. 1630)

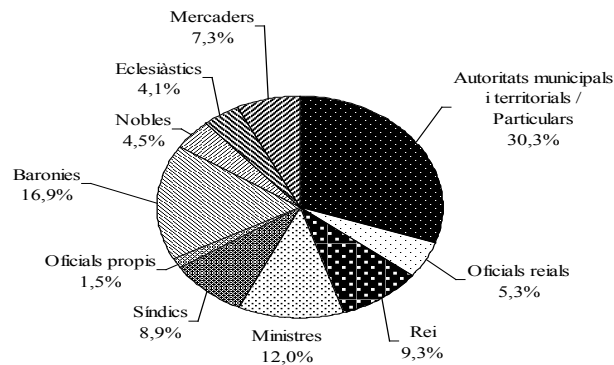

Figura 5. Destinatari de les missives trameses per Barcelona

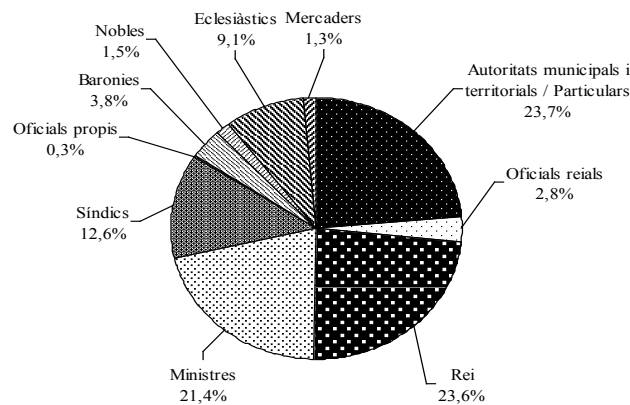

Figura 6. Destinatari de les missives trameses per València

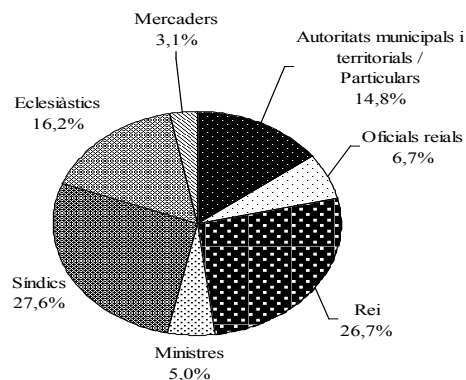

Figura 7. Destinatari de les missives trameses per Palma

Vicent Baydal Sala. Les relacions epistolars de les ciutats de Barcelona, València i Palma entre els segles XVI i XVII (c. 1510 – c. 1630)

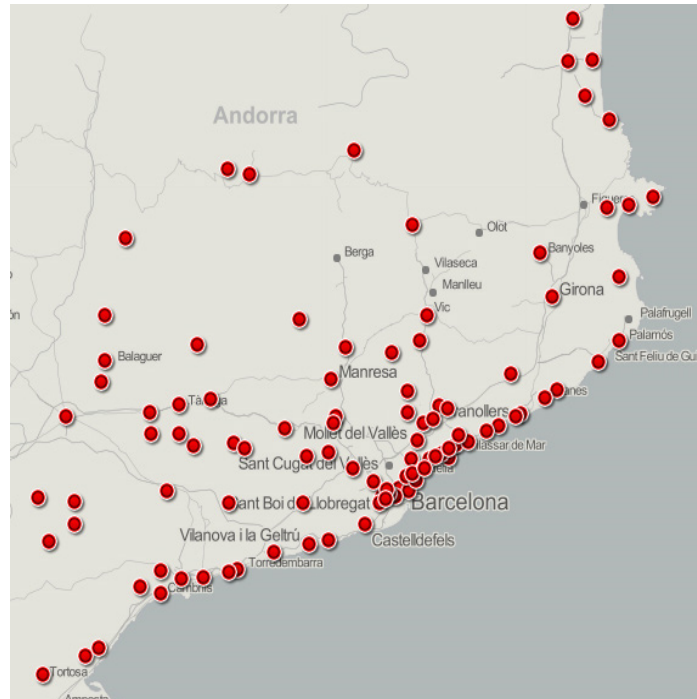

Figura 8. Missives trameses per Barcelona dins de Catalunya

Figura 9. Missives trameses per València dins del regne de València

Vicent Baydal Sala. Les relacions epistolars de les ciutats de Barcelona, València i Palma entre els segles XVI i XVII (c. 1510 – c. 1630)

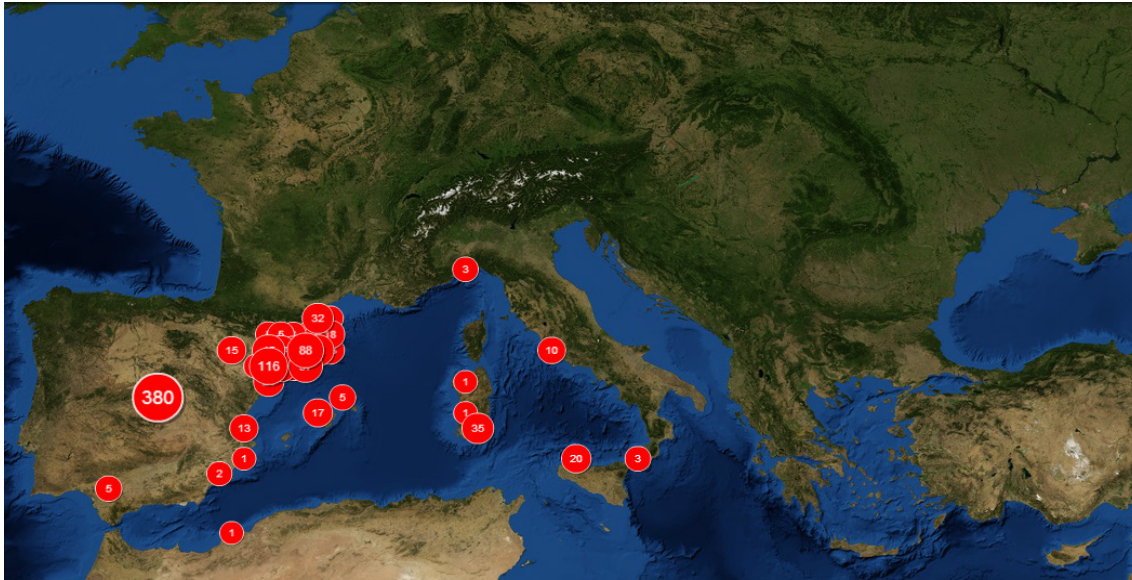

Figura 10. Connexions epistolars de Barcelona en els triennis 1511-14, 1565-68 i 1626-29

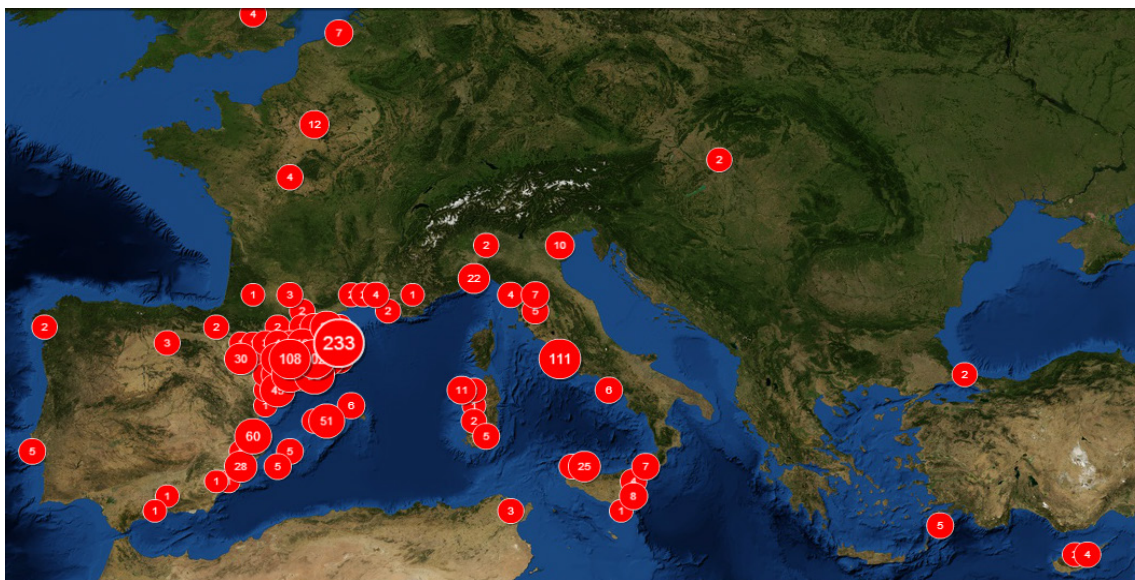

Figura 11. Connexions epistolars de Barcelona en els biennis 1381-83, 1433-35, 1448-50 i 1462-64

Vicent Baydal Sala. Les relacions epistolars de les ciutats de Barcelona, València i Palma entre els segles XVI i XVII (c. 1510 – c. 1630)

Figura 12. Connexions epistolars de València en els triennis 1511-14, 1565-68 i 1626-29

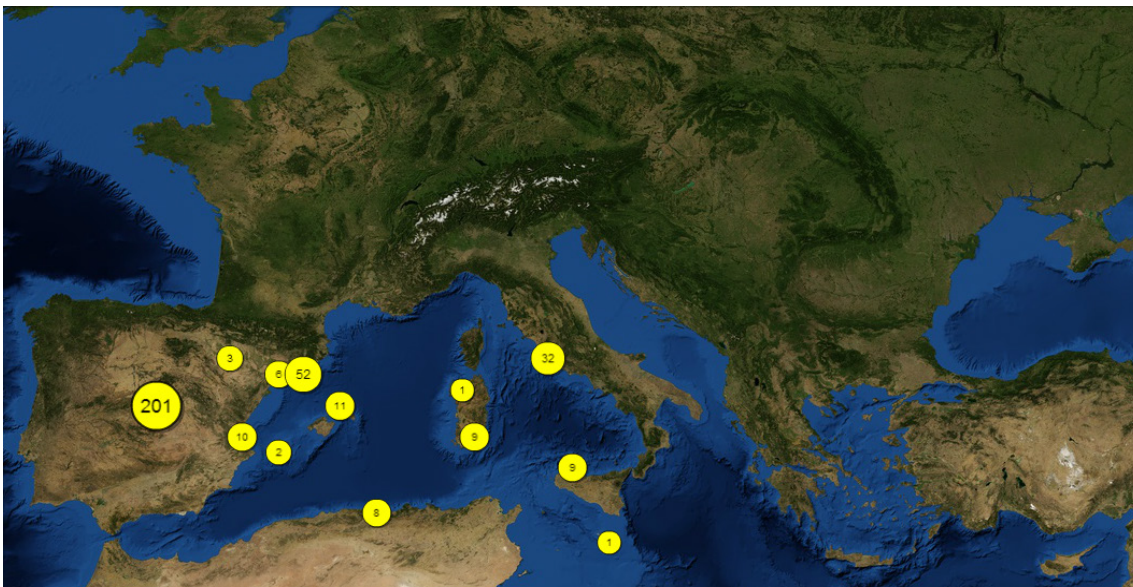

Figura 13. Connexions epistolars de Palma en els triennis 1510-13, 1565-68 i 1626-29

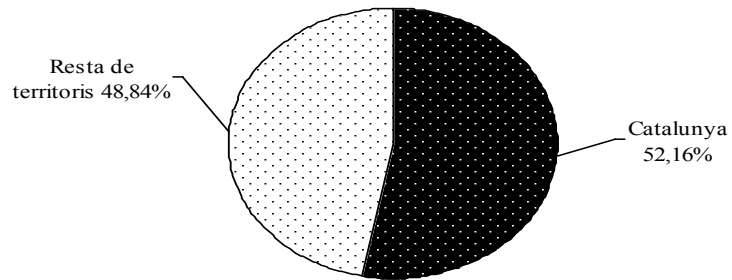

Figura 14. Distribució territorial de les missives de Barcelona

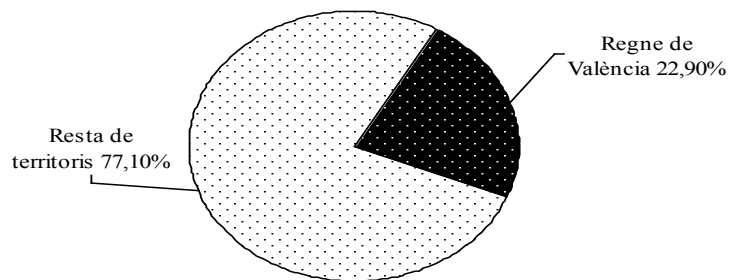

Figura 15. Distribució territorial de les missives de València

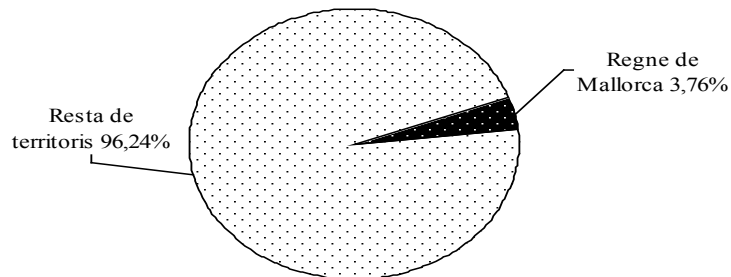

Figura 16. Distribució territorial de les missives de Palma

Vicent Baydal Sala. Les relacions epistolars de les ciutats de Barcelona, València i Palma entre els segles XVI i XVII (c. 1510 – c. 1630)

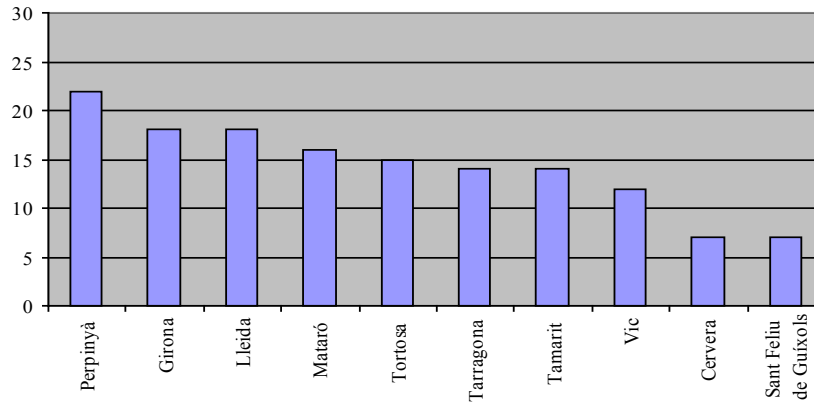

Figura 17. Missives trameses per Barcelona a ciutats i viles de Catalunya

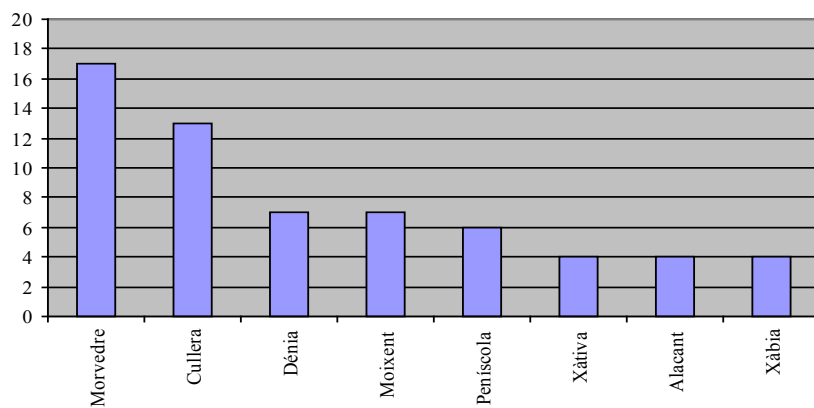

Figura 18. Missives trameses per València a ciutats i viles del regne de València

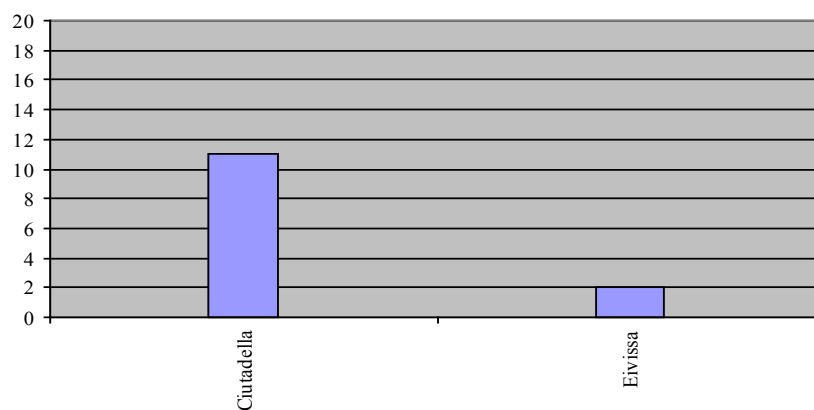

Figura 19. Missives trameses per Palma a ciutats i viles del regne de Mallorca

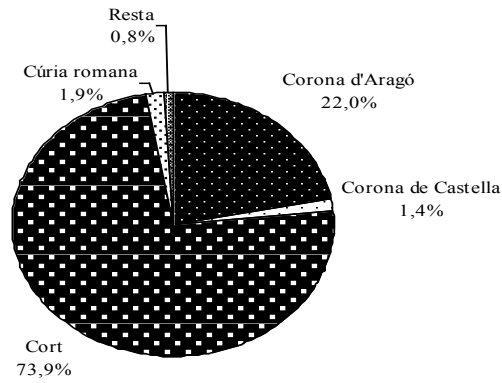

Figura 20. Distribució territorial de les missives trameses per Barcelona fora de Catalunya

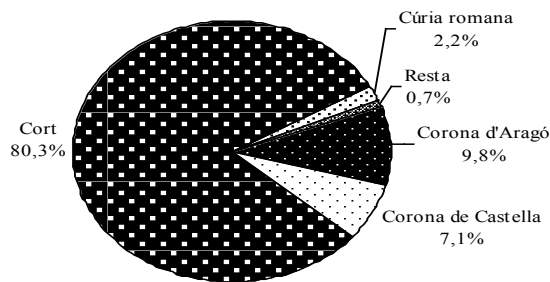

Figura 21. Distribució territorial de les missives trameses per València fora de del regne de València

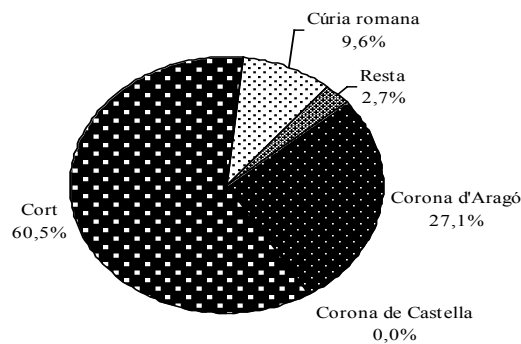

Figura 22. Distribució territorial de les missives trameses per Palma fora del regne de Mallorca

Vicent Baydal Sala. Les relacions epistolars de les ciutats de Barcelona, València i Palma entre els segles XVI i XVII (c. 1510 – c. 1630)

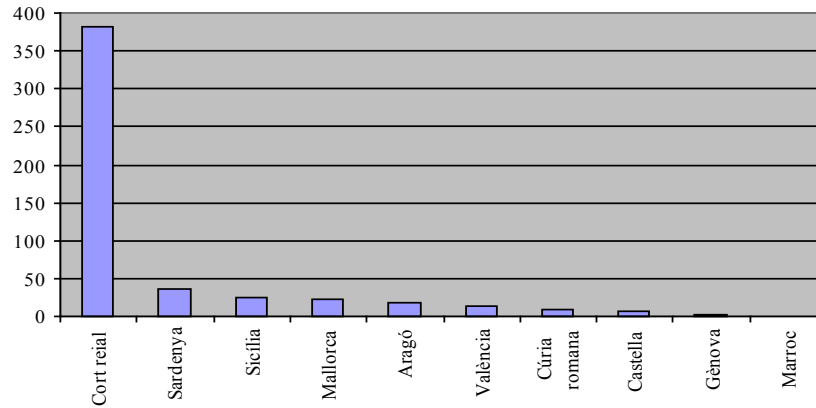

Figura 23. Missives trameses per Barcelona fora de Catalunya, per territoris

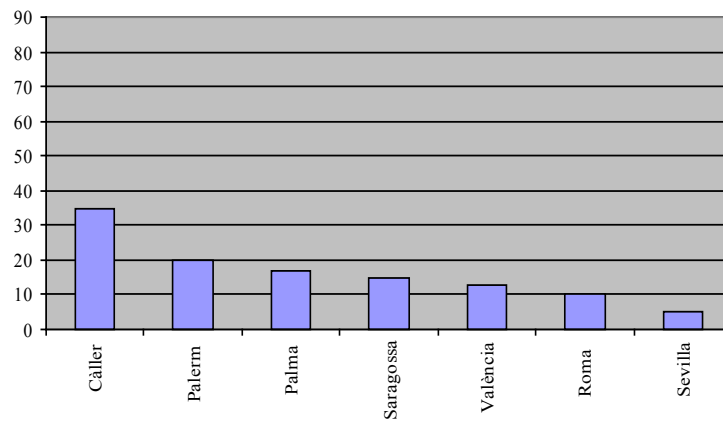

Figura 24. Missives trameses per Barcelona fora de Catalunya, per ciutats (llevant la cort reial)

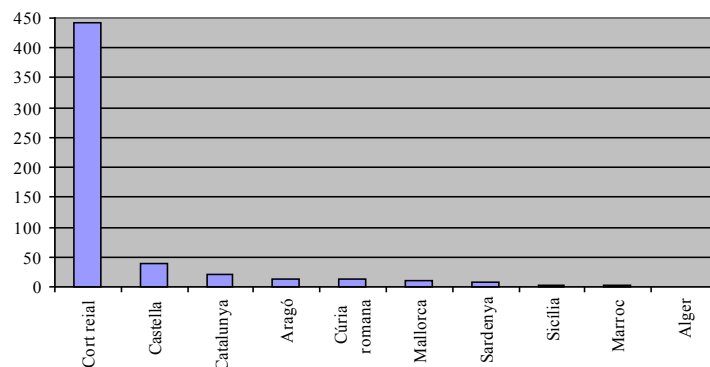

Figura 25. Missives trameses per València fora del regne de València, per

Vicent Baydal Sala. Les relacions epistolars de les ciutats de Barcelona, València i Palma entre els segles XVI i XVII (c. 1510 – c. 1630)

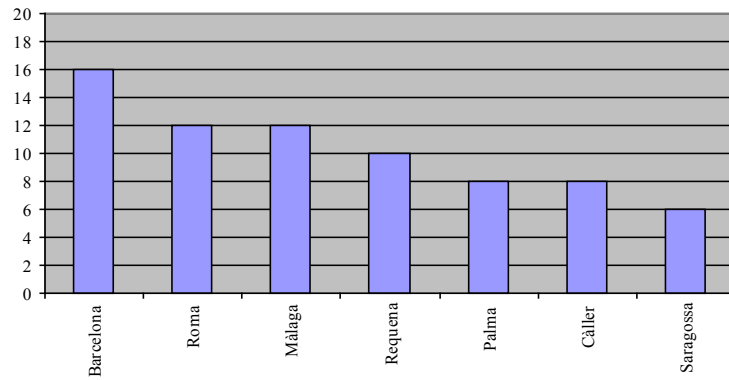

Figura 26. Missives trameses per València fora del regne de València, per ciutats (llevant la cort reial)

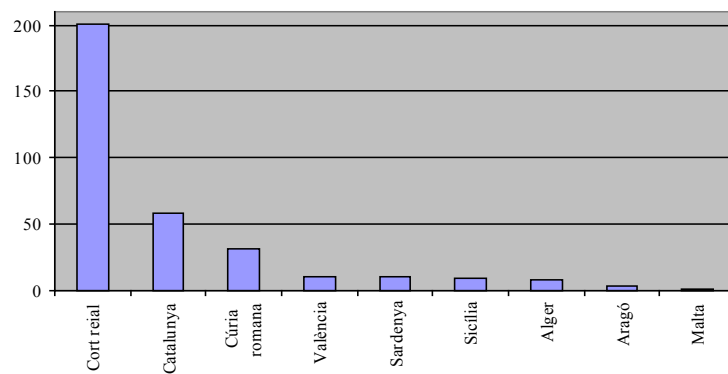

Figura 27. Missives trameses per Palma fora del regne de Mallorca, per territoris

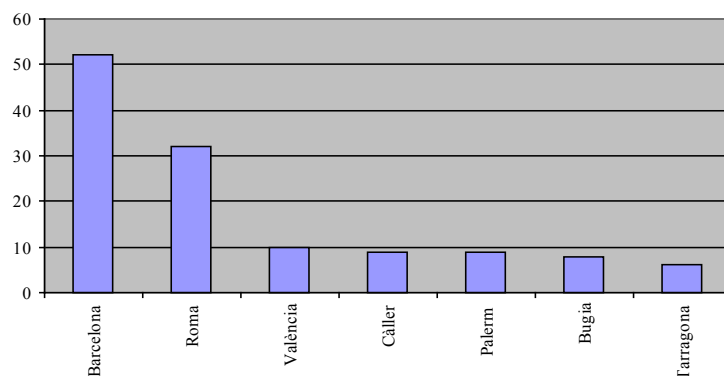

Figura 28. Missives trameses per Palma fora del regne de Mallorca, per ciutats (llevant la cort reial)